

ҚАЗАҚ, ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ ДОСТЫҒЫ

Қарақалпақ фольклорын зерттеуші, көрнекті ғалым, бердақтанушы, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, Бердақ атындағы мемлекеттік сыйлықтың иегері, филология ғылымының докторы, профессор И.Т. Сағитов: «Қарақалпақстандағы қазақтар арасында көптеген өнерпаз ақындар, шайырлар, әншілер мен күйшілер, құлақ құрышын қандырған жыршылар болған. Олардың біразы осы күндерде де бар. Бірақ Қарақалпақстандағы қазақтардың ауыз әдебиеті үлгілері осы күнге дейін аз жиналып келеді. Қазақстан ғалымдары, ғылыми қызметкерлері алдағы кездері Қарақалпақстандағы қазақтардың ауыз әдебиеті үлгілерін жинауға, зерттеуге көбірек көңіл

бөлсе екен» [1, 219], – деп еді. Сол «құлақ құрышын қандырған жыраулардың» бірі – Қарасай жырау Қалиұлы.

Өзбекстан, Қарақалпақстан Республикасына еңбегі сіңген ғылым қайраткері, Бердақ атындағы мемлекеттік сыйлықтың иегері, филология ғылымының докторы, профессор Қ.Мақсетов: «Нұрабылла (1862–1922) өз заманының ірі жырауы болған. Үлкен жиын, той-мерекелерде сол дәуірдің ірі бақсысы Сүйеумен (атақты түрікмен бақсысы), Қарасаймен (қазақ жыршысы) бірлікте үлкен той-мерекелерді сауған. Олармен үлкен творчестволық байланыста болған» [2, 31], – дейді. Шынында Нұрабылла кім?

«Нұрабылла жырау қарақалпақ жыраушылығының дамуына үлкен үлес қосқан жырау. Одан мирас болып қалған қарақалпақ дастандары, қобызда тартылатын қарақалпақ халық намалары қарақалпақ фольклорында үлкен орын иелейді» [3, 10]. Ол «жиырма төрт шәкіртке жыраушылық өнерін үйреткен» [2, 38]. Сол жиырма төрт жырау ішіндегі ең таланттылары Есемұрат жырау Нұрабыллаев (1893–1979), Құламет жырау Үббіұлы (1872–1954), Әбдірасұл Кәлбала (1967–1943), Құрбанбай жырау Тәжібаев (1876–1958) болды.

Нұрабылла шәкірттерінен хатқа түсіп басылым көрген «Қырық қыз», «Шарьяр», «Алпамыс», «Қобылан», «Едіге», «Ер Шора» жырлары қарақалпақ эпостық шығармаларының інжу-маржандары болып елге танылды.

Профессор Қ.Мақсетов: «Қобылан» дастанының классикалық варианттарының қалыптасуында, кемелдендірілуінде Нұрабылла жыраудың ролі айырықша болған», – дейді. Және «Жырау үшін Қоңырат – Байсын елінің батыры Алпамыстан қарақыпшақ Қобылан кем емес. Бұл дастанды кемелдендіруде Нұрабыллаға қазақ жыршыларының тәжірибесі үлкен көмек берген болса керек. «Қобыландыда» қазақ, қарақалпақ, өзбек деп халықтың атын атау жоқтың қасында. Еліміздің көп ұлтты табиғаты жыраудың дастанның мазмұнын осылай құруға итермелесе керек. Шындығында, бұл әдеби мирастарды осы жоғарыдағы халықтардың ата-бабалары бірлесіп шығарған» [2, 39], – дейді. Бұл өте дұрыс. Ол тағы да «Қарақалпақ халқының ХІХ ғасырдағы көрнекті жырауларының бірі Нұрабылла жырау қарақалпақта ғұмыр сүрген қазақтың атакты жырауы Қарасаймен дос болып, одан көп жырлар үйренген, оны өзіне ұстаз еткен» [1, 251], – дейді. Демек, Қарасай Нұрабылла жырауға «көп жырлар үйретсе, ұстаздық жасаса», мұндай жағдайда қарақалпақ жыраулық мектебінің қалыптасуына және қарақалпақ халық эпостарының жырланып, дамып кемелденуіне Қарасай достық, шығармашылық үлесін қосқан деп толық айтуымызға болады. Қарасай (1848–1926) туралы негізгі мәлімет деректерді біз Нұрабыллаев Есемұрат жыраудан, Жақсылық Төлепов (1905–1972) жыршыдан Ешан Хошанияұлынан (1890–1974) хатқа түсірдік. Жыраудың кейбір үзінді өлеңдерін немере жиені Қартбай Қылышұлынан жазып алдық.

Қарасай Қалиұлы 1848 жылы Маңғыстау аймағының Саматай деген жерінде дүниеге келген. Қарасайдың 5–6 жастар шамасында үй іші Қоңырат ауданындағы «Қызыл жар» мекеніне көшіп келеді. Қарасайды ән мен күйге, жырға жастайынан баулыған.

Қалидың өзі домбырашы, әнші, серілеу жігіт болған екен. Қарасайға домбыраны өзі үйреткен. Ол ел ішіндегі ән, күй, термелерді зердесіне құйып, әрі жаттап өседі. Күй мен термешіліктің толғаудың бір-біріне жуықтық сырын ұғынады. Әншілік өнеріне біршама жақындайды. Қарасай есейе келе Ақкиіз Ерман жыршыларға шәкірт болып ереді. Олардың айт-қыштық, термешілік жолын игереді. Үйренгендерін репертуарына тұрақтандырып, өрісін кенейтеді. Қарасай бұған місе тұтпай, атакты жырауларға шәкірт болып, белгілі жыраулар мектебінен өтуді армандайды. Оның сол арманы Хорезм ойпатына аты шыққан, даңқты жырау Дүйсенбайға әкеледі.

Фольклортанушы Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы» кітабында Дүйсенбай туралы 1860–1913 жылдар ортасында жасаған деген мәлімет бар. Ғалым жасаған Қарақалпақ жырауларының генеология-шежіре кестесінде Дүйсенбай Жиен жыраудың тәрбиесін алған шәкірті сипатында да көрсетілген [4].

Артық Каримов Жиен жыраудың шығармаларын «Посқан ел» атауымен шығарған еді. Ол: «Көрнекті халық шайыры ыәм жырауы» тақырыбында жазған кітабының алғы сөзінде «Жиен Амандықұлының туылғанына биыл 250 жыл толады. Шайырдың алтын мерей тойын жұртшылығымыз кең түрде белгілемекші. Осы атамалы күнге байланысты оның халық аузынан масақтап жинап алған шығармаларын толықтырып, қайыра баспаға ұсынып отырмыз» [5], – деген.

Артық Каримовтың анықтауында, Жиен жырау 1730–1784 жылдар аралығында өмір сүрген. Жиен жыраудың 250 жылдығы бір жыл кешігіп аталып өтілді. Бұл 1981 жыл еді. Юбилейге орай Н.Дәукараев атындағы Тарих, тіл және әдебиет институтында өткізілген ғылыми-теориялық конференция Жиен 1730–1784 жылдар арасында жасаған деген тоқтамға келді.

Қарасайдың атакты жырау болып қалыптасуында, халық шығармаларын дамытып жырлау тәсілін үйренуде Дүйсенбайдың еңбегі көп сіңген.

Есемұрат жырау Нұрабыллаевтың айтуына қарағанда, елу жастар шамасындағы Дүйсенбайға Қарасай шәкірт болған. Бұл – Дүйсенбай дарынының кемел, толыққан шағы. Ол алғыр, зейінді Қарасайға жырды сөзбе-сөз жаттаттырмай, эпостық шығармалардағы басты сарындар жүйесін, сюжет құрайтын бөлімдердің ретін, тартыс қандай сөздер мен оқиғалардан басталатынын, тартысты баяндайтын жыр жолдарын есінде толық, әрі жүйелі ұстауды, көңіліне тоқуды талап етеді. Және оқиғаға қатысты, адам характерін сезімталды баяндау, суреттеу үшін

сөз сырын ұғыну қажеттігін зердесіне құяды, әрі өзі шығарып, әрі өзі жырлап, үлгі көрсетіп ұғындырады.

Ақындығы бар Қарасайға Дүйсенбай мектебі ұнайды Дүйсенбай Қарасайға жыр сөзіне мән беруін, оқиғаның дамуын айшықтайтын әуездің маңызын байкатады. Ол Қарасайдың жыршылығы, орындау шеберлігі, жырды дамытып жырлау мүмкіндік қасиетіне толысқан шағында 25–26 жастар шамасында өз алдына ел арасында жыр толғауы үшін рұқсат батасын береді.

Шәкірт үлкен жырау мектебінен кемелденген өнер иесі болып шығуы үшін аз уақыт жұмсамаса керек. Жыр, әуез, жырды айтып жеткізу, сюжеттік желіні еркін игеру, жырлау, жырдың айтпақ мақсатын білу үшін жас жыршы бұл мектептен үлкен сабақ алады.

1969 жылы 13 тамыз күні Қабыл Мақсетов, Жалғасбай Хошаниязов, Қалбай Мәмбетназаров және осы жолдардың авторы Есемұрат жыраумен сұхбаттасып, Қарасайдың қанша жасағанын сұрағанда «Қарасай атам 78 жасында, барыс жылы қайтыс болды», – дейді. Сиыр жылы 1925, ал 1926 жыл барыс жылы болып шығады. Сонда есептей келгенде, 1848 жыл Қарасайдың туған жылы шығады. Егер Дүйсенбайды 50 жастарында 20 жасар Қарасайды кездестіреді десек, Дүйсенбай 1818 жылы дүниеге келген болады. Демек, Дүйсенбай Жиеннің шәкірті емес. Есемұрат жырау да Дүйсенбай туралы мәліметті түптеп айтып бере алмады. Сондықтан, жырау-жыршылардың генеологиялық шежіре кестесін жасағанда нақты мәліметтерге сүйенген дұрыс.

Қарасай Дүйсенбайдан «Қобыланды батыр», «Қалмамбет», «Алпамыс» және «Мұрақұр» сияқты эпостық жырларды үйренген. Ол жырларды репертуарында берік сақтаған. Ақын-жыраулық тәжірибесі кемеліне келгенде аңыз-ертегілерді өлең-жырлармен жырлап, баяндап кете беретін деңгейге дейін биіктеген.

Жырау-жыршылар достығы, шығармашылық байланысы жеке адамдар арасындағы сыйластық болып қалмастан, ұлттар достығымен ұштасады. Себебі әрбір елдің маңдай тірер азаматы – сол елдің мақтанышы. Сол мақтаныштар лебізі сол ұлттың лебізі болып қалады.

Нұрабылла мен Қарасайдың достығы шынайы көңілмен жалғасқан достық болып табылады.

Оны Қарасайдың Нұрабыллаға айтқан терме сөзінен көруге болады:

Одан әрі сұрасаң,

Жалбарынып құдайға,
Бейбіт өмір сұраған.
Жеріне келген дұшпанның.
Қанын судай ағызған.
Мойындарын бұраған.
Қара қышпақ Қобыланды айт.
Бәрін айт та, бірін айт,
Ел қорғаған ерлерді айт.
Ерлердің ерлік жырын айт.

Нұрабылла мен Қарасайдың арасындағы туыскандық, достық қарым-қатынас, шығармашылық байланыс әріптестер ортасында талайлардың қызғанышын оятқан. Олардың кейбірі екі алыптың достық жібін үзіп, мағырып пен машырыққа бөлініп кетуіне ықпал етпек те болған. Кемел жырдан нәр алған жыршылар қызғаныш, өсек сөздердің ықпалында кетпеген. Бір кездесіп қалғанында Қарасай домбырасын Есемұратқа қорабынан шештіріп алып Нұрабыллаға:

Достық деген даңғыл жол,
Тап бола бермес әр кімге,
Қашық жолда жүрерге.
Тұрақты туған ер керек,
Нар жігіт берік ұстаған,
Достық жібі үзілмес.
Жақсы тілек кесілмес.
Баянды болса достығың,
Құламайтын тұғырың,
Баянсыз болса достығың,
Өшкені дей бер шырағың,
Ел бұзар сөзге жолама,
Нұрабылла бауырым.
Зерделі болса құлағың,
Алтын алма, алғыс ал,
Халқыңнан саған асыл сөз,
Достық деп соқсын жүрегің,
Өсиетім, шырағым!

– депті. Нұрабылла да қыл қобызды күңіреніп тартып, ой мұхитына тереңдеп отырып:

Айтқанда сөз Сіз аңсадым,
Құлақты қойып тыңдадым,
Асылы жаман адамның.
Мақсаты болар жамандық,
Достарды құртар арамның,
Болмасын жолы әрқашан.
Жақсылық жолын тілеген,
Халқымның сөзі өзімде,
Достық жырын айта бер,
Қарасай аға, өзің де
Тілегің қабыл болсын да
Ұрпағымменен өзің де, – деген.

Жыраулардың достығы – халықтар достығына жол бастайды. Себебі, халықтар достығы жақсы кісілердің достығынан, қарым-қатынасынан бастау

алады. Сөзі күдіретті кісілер халықты қалай тәрбиелесе, халық сол бағытқа қарай ыңғайласып бейімделеді.

Қарақалпақ аймағы қазақтары ақын-жырау, жыршылары репертуарында «Адай Қарасайдың күйі», «Қарасайдың терме жолы», «Қарасайдың жыр жолы» бар. Қарасайдың заманында тартқан домбырасы жиен қызынан туылған Қартбай Қылышұлы (1930) қолында сақталған.

Қарасайдай қадірменді жыраулардың тағы бірі – Амантұрлы жырау (1872–1938). Ол қазаққа да, қарақалпаққа да тел жырау болған. Домбыраны да, қыл қобызды да тең игерген. Ол қазақ болғанына қарамастан (Әлім, Шекті, Баубегі, Жанқылыштың Соқыры) қарақалпақ тілінде де жыр жырлаған. Мойнақ ауданының Махат-Шолпан деген жерінде дүниеге келген. Мойнақ, Шымбай, Қоңырат ауданы атырабындағы қазақ, қарақалпақ, аралдық өзбектерге танымал болған.

Амантұрлы жыраудың екі ұлт өнерін игеруі оны достық жыршысы ретінде танытты. Өмірінің соңына дейін «Қобыланды», «Қамбар батыр», «Алпамыс батыр» және халық толғауларын қос тілде жырлаған.

Ақын, жырау, жыршылар әдеби мұраға рухи байлық сипатында қараған ыәм оларды қастерлеген, халыққа насихаттап айтқан.

Жұмағали Сағынбаев (1876–1945) дәуір шындығын мол қамтыған. Ол жыршылық өнерін дамытумен бірге, ақындық өнерге де қадам басады. Шығармаларының көбі достық бауырластық, жолдастыққа арналған. Жеке достықтан халықтар достығына дейін дәріптеуді мұрат тұтқан.

«Қарақалпақ мекенім, өзбек, қазақ, түрікмен

ұлдары бір атаның» десе, тағы бірде «Достық» термесінде: «Біздер аға-ініміз, бірге тірлік күніміз, қуанышқа қуанып, бірге қайғы-мұңымыз», – дейді. Аралас отырған халықтары азаматтары бас-тас боп, сыйлас боп, үй іштері «тұз алады, тұз беріп, қыз алады, қыз беріп, достық туысқандықтан басқаны біз сезбедік», – деп тағдырды тағдырға жалғаған.

Өзбекстан халық жыршысы, Қарақалпақстан халық шайыры, Бердақ атындағы мемлекеттік сыйлықтың иегері Садық Нұрымбетов (1900–1972) Алматыға келген бір сапарында:

Сұрасқанда түбіміз бір ағайын,
Көріскенде түріміз бір ағайын,
Сөйлескенде тіліміз бір ағайын, –

деп айтқанды. Қорыта келгенде, түбі бір, түрі бір, тілі бір түркі халықтары әдебиетінде, оның сөз өнерінде жырланған достық тақырыбы достыққа, бірлікке, туған Отанымызды, түркі дүниемізді терең сүйуге тәрбиелей алатын өнегелі өлеңдер, ойлы пікірлер болып қалатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ

1. Қазақтың қазіргі халық поэзиясы. Алматы: Ғы-лым, 1973. 313 б.
2. *Мақсетов Қ.* Қарақалпақ жырау-бақсылары. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1983. 208 б.
3. *Мақсетов Қ.* Дастандар, жыраулар, бақсылар. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992. 348 б.
4. *Айымбетов Қ.* Халық даналығы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1968. 260 б.
5. *Каримов А.* Жиен жыраудың өмірі ыәм творчествосы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1981. 88 б.